
KORA ÚJKOR

Angliai hugenották 1550-1700

A kötet *Bernard Cottret*-nek, a Lille-i Egyetem professzorának 1985-ben megjelent munkája, amelyet később angolra fordítottak. Ez az ismertetés a bővített, digitalizált, 2009-es kiadásról készült.

Először érdemes az *Emmanuel Le Roy Ladurie* által írott utószóval megismerkedni (285-305.o.). A professzor bemutatja a nantes-i ediktum kibocsátásától a visszavonásáig tartó időszakot, illetve a visszavonáshoz vezető okokat. Azt vizsgálja, hogyan viselkedett a francia és az angol állam a vallási kisebbségeivel szemben. Vallási üldözésekre sok országban volt példa, ezeket felsorolja, ám nem említi meg Erdély példáját: az 1557. évi törvény, majd az 1568. évi tordai országgyűlés vallásszabadságot biztosított a katolikus mellett az evangélikus, a református, utóbb pedig az unitárius vallásnak is.¹

Franciaországban a vallásháborúk után a nantes-i ediktum békét kívánt teremteni a protestánsok és a katolikusok között. IV. Henrik ediktuma engedélyezte, hogy a hugenották a saját hitük és rítusuk szerint imádkozzanak, polgári jogokat kaptak, saját bíráik, katonai erődeik voltak és politikai gyűléseket tarthattak. Így tehát 1598 után egymás mellett létezett a vallási pluralizmus, és az egyesítésre törekvő monarchia. Ez a rendszer nem lehetett stabil. A Francia Klérus Testülete (the Assembly of the Clergy), a parlament, a király és a jezsuiták 1655–57-ben együtt léptek fel a hugenották ellen. Demokratikus egyházszervezetük miatt republikánizmussal vádolták őket. XIV. Lajos 1685-ös döntésének ez volt az egyik indítéka.

XIV. Lajos uralkodása idején módszeresen üldözték a kálvinistákat. Megnehezítették számukra a zsinatok tartását, templomok birtoklását; megszabták, hányan vehetnek részt utcai körmenetekben, temetéseken, és kötelezővé tették a katolikus szimbólumok használatát. Eltiltották őket bizonyos foglalkozásoktól, nem kaphattak adókedvezményt. Ez szabályos numerus clausus volt. A sanyargatások egyre durvábbak lettek 1661–1685 között. A papság

1. Magyarország története, Szerk: Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes, Akadémiai K., Bp. 1985. I. kötet, 525–526. o., II. kötet, 1656. old.; Diarmaid MacCulloch: A reformáció története, ford: Varga Benjámin, Európa K, Bp. 2011. 404. old. MacCulloch alapos, részletes könyvét ajánljuk a reformáció témájához.

1670. évi gyűlésén nyíltan kimondta: az egyház jelentős anyagi támogatást nyújt a királynak, de elvárja, hogy Őfelsége drasztikus intézkedéseket hozzon a protestánsokkal szemben. D'Estrées kardinális közölte a pápával, hogy a regáliák az eretnekek ellen vívott harcáért a királyt illetik meg. A kardinális a gallikanizmus szellemében a francia nemzet önállóságát hangoztatta Rómával szemben. Az ediktum visszavonásában ennek is szerepe volt.

1681–82-ben a főpapok gyűlésén Bossuet Négy cikkelyével, és egy Lelkipásztori figyelmeztetés című szöveggel foglalkoztak. Bossuet a pápa csalatkozhatatlanságáról szóló dogmát támadta, úgy vélte, e nélkül a szakadár hitűek visszatérnének az egyház kebelébe. A másik szöveg azt sugallta, hogy a pápa nélküli gallikán egyház sokkal elfogadhatóbb lenne a hugenotáknak. Közben 1683-ban a protestánsok templomaik lerombolása miatt felázadtak, ezt ugyan leverték, de ez is siettette a nantes-i ediktum törlését.

Az ediktum érvénytelenítésének kétféle hatása volt: bár csapást jelentett a tolerancia eszméjére, de társadalmi békét hozott az országnak, továbbá lehetővé tette az együttműködést Spanyolországgal és más katolikus államokkal. A gallikanizmus megerősödött, és az addig megosztott ország egy kisebbség kivételével elfogadta az egyetlen egyházat.

Ladurie keserűen állapítja meg, hogy, bár Angliában Erzsébet uralma idején több mint 100 katolikust végeztek ki, tehát aligha volt liberálisabb az ország, mint a franciáké, a történelem mégis elnézőbb angliai Erzsébettel, mint XIV. Lajossal. Ennek oka az lehetett, hogy a protestantizmust a haladás, míg a katolicizmust a reakció vallásának tekintették.

I. Jakab uralkodása némi enyhülést hozott a katolikusok számára, „csupán” a földjeiket vették el. I. Károly súlyosabban adóztatta őket, de kevesebb volt a kivégzés. A katolikusok lélekszáma 1603 és 1640 között 35 ezerről 50 ezerre emelkedett. Cromwell idején az ír katolikusokat irtották kegyetlenül, és földjeiket protestánsoknak adták. Ebben csak részben volt szerepe a vallásnak, az angolokat gyarmatosítási szándék vezette. I. Károly kivégzésének és az írek sorsának megdöbbentő híre szintén szerepet játszott a nantes-i ediktum eltörlésében.

Az angol elit erős katolikus-ellenessége végül ahhoz vezetett, hogy Orániai Vilmos „forradalmi” úton magához ragadhatta a hatalmat. Az 1689-es türelmi rendelet végre bántatlanságot biztosított az Anglikán Egyházat elhagyók számára. Ladurie igazságtalannak tartja a történelem ítéletét: az angol és ír katolikusok ellen elkövetett diszkrimináció ellenére is kedvező a vélemény a „dicsőséges forradalomról”, míg XIV. Lajos legszégyenletesebb tetteinek minősítik a nantes-i ediktum visszavonását. Az angol birodalom végül sikeresen oldotta meg az átalakulást, a franciákra még nehéz idők vártak – zárja Ladurie professzor.

Bernard Cottret azzal kezdi a könyvét, hogy Anglia szempontjából fontosak voltak a külföldről érkezett menekültek, mert társadalmi katalizátorként működtek, információkat és szaktudást hoztak az országba. A hugenották a protestáns etika követelményei szerint éltek, dolgozós, szorgalmas emberek voltak, magukat Isten kiválasztott népének tartották.

A XVI. század közepén érkezett első hugenotta bevándorlókról Edward intézkedett: Londonban és Canterburyben felállították a Menekültek Egyházát. Erzsébet idején már Norwich-ben és Southamptonban is működhetett francia nyelvű kongregáció. A második, tízszer nagyobb menekült hullám a dragonyosok garázdálkodását (1681-től beszállásolták őket a hugenottákhoz) és a nantes-i ediktum visszavonását követte. Ez a tömeg vidéken 15, Londonban legalább 30 templomot épített magának. A londoni Threadneedle utcai közösséget 5–10 ezer hívő alkotta. A hugenották összesen 50 000-en lehettek. A bevándorlók közösségei később utánpótlás nélkül elsorvadtak. Második generációjuk többnyire elhagyta a közösségét.

A kötet kronológiai rendben halad. VI. Edward idején jelentősen előretört a protestantizmus. Fontos vallásújítók érkeztek az országba, pld. Martin Bucer, John a Lasco, Jan Utenhove. Nagy hatással voltak Angliára Erasmus Róma ellenes írásai is. Az egyházi hittételek még nem voltak egységesek, az Általános Imakönyv (The Common Prayers' Book) liturgiája nem volt kidolgozott, nem dőlt el az úvacsorát illető vita sem. A reformációt felülről erőltették rá a társadalomra, ezért nem hatotta át a tömegeket. 1550-ben Bucer sürgette a Krisztusi Köztársaság (commonwealth) megteremtését. Javaslataiban keveredtek a földi egyházközösség és a hívők láthatatlan, misztikus közösségének dolgai.

A londoni menekült egyház másik kiemelkedő alakja John a Lasco (Johannes a Lasco), aki megírta közössége történetét, ebben közli VI. Edward 1550-ből való kiváltságlevelét (a kötet végén az eredeti dokumentum olvasható). Eszerint – bár törvény mondta ki, hogy Anglia vallási szempontból egységes – a menekültek református egyházával Edward kivételt tett. Templomot adományozott nekik, és a Lasco személyében szuperintendenst jelölt ki számukra. Ezzel az Idegen Egyház törvényesen az állam részévé vált. A Lasco szabályozta az egyházi és istentiszteleti rendtartást. *Hermán M. János* szerint a Lasco hívei a legtisztább formában alkalmazták gyülekezetükben az önkormányzást. Az ő kis közösségében megvalósult demokrácia egyedi jelenség volt és az is maradt.²

1553-ban meghalt VI. Edward, és utóda, Tudor Mária a katolicizmus visszaállítására törekedett. 208 protestánst küldtek máglyára, köztük Cran-

2. Hermán M. János: Johannes a Lasco élete és munkássága, 1499–1560. Partiumi Keresztény Egyetem, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2009. 183 o.

mer érseket is, mintegy 800-an a kontinensre menekültek, például a Lasco és Utenhove. Bucer maradt és máglyán végezte. A maradéknak meg kellett tagadniuk a hitüket. Az Idegenek Egyháza Erzsébet uralkodása idején újra-éledt. Erzsébet királynő korszakát sokáig aranykornak tekintették. Csak az 1980-as években jelentek meg a körülötte kialakult személyi kultuszt bíráló munkák (*C. Haigh, Louis Marin*). A királynő 1560 februárjában átengedte az Ágoston-rendi szerzetesek kápolnáját az idegeneknek. Ők Kálvintól kérték főfelügyelőt. A megérkező Nicholas des Gallars háttérbe szorította a világiakat. A hierarchikus egyházszervezet állt itt szemben a világi vezetőknek is beleszólást biztosító felfogással.

A törvény angolokat, idegeneket és honosított külföldieket ismert. Az emigránsok nem voltak teljes jogú alattvalók. A honosított egészen 1870-ig nem hagyhatta örökre a tulajdonát. A foreigner csak házasságkötés, vagy hosszú inaskodás, avagy érdemek révén válhatott városi szabademberré (freeman). E nélkül nem szavazhatott, nem kereskedhetett, pedig a kelet-angliai városok sokat gazdagodtak a menekült flamandok munkájából, technikai tudásából (ők értettek a new drapery készítéséhez). Az idegenek adói (a sajátjuk mellett az Anglikán Egyháznak is fizettek), bérleti díjai, kölcsönei hasznot hoztak az angoloknak, és nekik ez számított, nem volt szándékukban a hátrányos megkülönböztetés. Angliában nem volt rasszizmus és végképp szóba sem jött a vértisztaság kérdése, mint a spanyoloknál. Az integrálódás észrevétlen, lassú folyamat volt. Az idegenek zárt közösségekben éltek, és szokásaikban még sokáig elkülönültek az angoloktól.

1570-ben V. Pius bullát bocsátott ki, melyben Erzsébetet a gonoszság rabszolgájának nevezte, akinek országában a legártalmasabb emberek találhatnak menedéket. Tény, hogy Anglia lett a protestánsok főhadiszállása. A pápai bulla hozzájárult, hogy az angolokban kialakult a tudat: a protestantizmus és az angol nemzethez tartozás ugyanazt jelenti.

Az angolok nehézségei miatt – Calais, majd New-Haven elvesztése, a Szent Bertalan éjszakája után tömegesen érkező menekültek, feszült viszony a hollandokkal – a menekültek elbizonytalanodtak: a királynőhöz legyenek hűek, vagy a kontinens protestánsai iránt tanúsítsanak szolidaritást. Maga a protestantizmus nem volt egységes. A puritánok eltörölték volna a püspöki intézményt, és meg kívánták „tisztítani” a liturgiát. Víta volt a predestinációról és a kegyességről is. A kegyesség (charity) gondoskodást jelentett a szegényekről, mégpedig a társadalmi zavargások megelőzése érdekében. Ami a menekültek kereskedéshez való jogát illeti, Sir Walter Raleigh az angol protekcionizmust képviselte, a Cecil klán pedig az idegenek jogait támogatta.

I. Jakab uralkodását – másokkal ellentétben – Bernard Cottret nem tartja „sötét” korszaknak. Igaz, Jakab abszolutizmust vezetett be, hagyta, hogy skót és francia hatások érvényesüljenek, ugyanakkor elhárította a háborúkat. Maga meg volt győződve, hogy Isten küldte a trónra. Művelt, a teológiában jártas uralkodó volt, hittudományi tanulmányokat, bibliamagyarázatokat, politikai értekezéseket írt. A menekültek iránt jóindulattal volt, uralmának támaszát látta bennük. Megvédte az európai református egyházakat is a republikanizmus vádjával szemben.

Jakab meghívta Angliába a francia Pierre du Moulint. Ő egyesíteni szeretne volna a kálvinista, a lutheránus és az anglikán egyházat, amelynek – egy gúnyolódó szerint – Jakab lett volna a protestáns pápája. Ezek a törekvések nem valósultak meg. Jakab bizonyos jelentéktelen dolgokat (adiaphora) (keresztvetés, miseruha) meghagyott, mert a nép megszokta ezeket. Elkészíttette a Biblia új, hiteles fordítását. Egységessé akarta tenni az istentisztelet rendjét, és fontos volt számára a püspöki, egyházi hierarchia – de nem érte el a kívánt eredményt. Az egyházközségek sokfélék maradtak, nem érvényesült a vallási türelem. Mégis Jakab kora volt „a protestantizmus konszolidációjának” ideje. És a béke korszaka is, s ez a monarchia mellett szóló érv volt.

I. Károly uralkodása idején 1634–35-ben szenvedte el a menekültek egyháza a legsötétebb időszakát. Egy központosított egyház-államban, ahol az egységes politikai test koncepciója uralkodott, elkerülhetetlen volt az erőszakos asszimiláció. William Laudtól állandó zaklatásban volt részük. Az érsek megerősítette az egyház piramisszerű felépítését, szabályozta az úrvacsoravétel, a keresztvetés, a fejfedő viselése, és a térdeplés rendjét. A puritánok, persze, elutasítottak minden gesztust, amely a bálványimádást szolgálhatta. A bevándorlók számára az érsek kötelezővé tette az angol liturgia előírásait, ezt ők elutasították. A múlt által nem szentesített abszolutizmus, azaz az adminisztratív központosítás és a társadalmi és vallási újítás került itt szembe a korábbi privilégiumokkal és régebbi elvekkel.

Angliában nem érvényesült a cuius regio, eius religio elv. Itt az alattvalók az állam vallását követték, ezt pedig a király határozta meg. Az anglikanizmusra hatással volt a párizsi és a genfi reformáció, de mindegyik egyház a saját képére formálta a ceremóniákat. Ezért különbözött végül a Church of England a francia egyháztól.

A menekültek a polgárháború kezdetétől a parlamenttel rokonszenveztek, nem támogatták Károlyt. A protestánsok között az angol forradalom sem tudott egységet teremteni. A vallási nézetkülönbségek mögött politikai szempont is állt: monarchikus, arisztokratikus vagy demokratikus legyen-e

az egyház vezetése. Egy kortárs úgy látta, hogy korának megújított egyházai a vegyes kormányzás elvén működnek.

A restauráció idején szekták és fanatikusok bukkantak fel. A viták olykor szakadáshoz vezettek, így jöttek létre az independens közösségek. Ma nem lehet tudni az osztályokhoz és a korcsoportokhoz tartozás adatait, sem azt, hol húzódtak a szakadár és a hivatalos egyház közti határvonalak. II. Károly 1662-ben megparancsolta, hogy a megosztott vallási közösségek ismét egyesüljenek. A restauráció nem kedvelte a szektákat, de az idegen protestánsokat nem bántotta.

A Menekültek Egyháza a forradalom idején egyre zsugorodott. A házasságkötések száma a felére csökkent. Az Idegen Egyházak egyképpen üdvözölték a lordprotektort, majd a fiát, és 1660-ban az új királyt is. 1660-ban Anglia visszatért az 1641 előtti status quohoz: a forradalom nem emelt új osztályt a hatalomba, és nem törölte el a dzsentri földbázisát, de megszüntette a hűbéri birtokot. A restauráció inkább kontinuitást jelentett, semmint változást hozott volna. A radikális mozgalom Cromwell idején vereséget szenvedett, a monarchia pedig rendet teremtett – így érzékelték az emberek. Súlyos „fehér terror” nem is következett be, csupán néhány királygyilkost büntettek meg.

A vallás terén már közel sem volt egyetértés. Az Anglikán Egyházból kiszorították a nonkonformistákat, kb. 2000 papot elűztek, gyülekezeteiket betiltották. Ekkor jött létre a sokféle felekezet. A király megpróbált egységet teremtetni, de az Act of Uniformity hatálya alól kiemelte a menekülteket. Ez részben már a vallási liberalizmus előjele volt. Károly ezzel az 1662-es intézkedéssel megtörte a hivatalos egyház monopóliumát. A restauráció végül szintén megosztott társadalmat hozott létre, II. Károlynak nem sikerült kibékítenie egymással a presbiteriánusokat és az anglikánokat. Az egyetlen egyházban egyesült ország ideája távolabb volt, mint valaha.

Sok vita volt a püspökségek fenntartásáról. Egy 1642–46 közti rövid szüneteltetés után az Anglikán Egyház újjáélesztette és mind a mai napig fenntartja a püspökök hivatalát. Ez a doktrínákban stabilitást, a politikában biztonságot jelent számára. A francia vallási kisebbség ingadozott: vagy megőrzi saját arculatát, vagy hasonul a befogadó társadalomhoz. A restauráció idején végül elfogadták a püspöki egyházszervezetet, s ebben nem is volt túl nagy szerepe a kényszerítésnek – jegyzi meg Cottret professzor.

A High-Church elnevezés a hierarchikus felépítésű egyházat jelölte, szemben a Low-Church-csel, amelyben a világi vezetők szava is számított. A Francia Református Egyházat a papság vezette. Az anglikán vallás elfogadásával a hugenották kiléphettek a kisebbségi létből, és lelkipásztoraikat az állam tartotta el. A csatlakozással persze, két különböző nemzet, a francia menekültek

és az angol befogadók kulturális alkalmazkodásáról is szó volt. Ez egészen más helyzet, mint az erőszakos gyarmatosítás, ugyanis mindkét fél kölcsönösen hatott a másikra. A változás fokozatosan ment végbe; nem „kultúra-csere” történt, nem is asszimiláció, hanem kiválasztott elemek átvétele, egyébként pedig a francia protestánsok megőrizhették saját szokásaikat. Ugyanakkor szívesen fogadták őket Angliában, mert gazdasági és katonai erőt jelentettek.

Az 1680-as évek súlyos eseményeket hoztak: állítólagos jezsuita összeesküvés, Orániai Vilmos partraszállása, II. Jakab elűzése, háború Franciaországgal, majd a ryswicki béke 1697-ben. Színre léptek a whigek és toryk, megalapították a Bank of Englandet. A nantes-i ediktum visszavonása után menekült hullám érkezett az országba. Számukat 50–80 ezerre becsülik. Az angol protestánsok szemében az ediktum szimbolikusan egyenlő volt a Magna Cartával, s amikor XIV. Lajos eltörölte, maga lett az ösellenség. II. Jakabról kezdték feltételezni, hogy vissza akarja téríteni országát a katolicizmusra, ezért elűzése „dicsőséges” volt. Az angol identitás eggyé vált a protestáns tudattal, s ezt „a hugenotta epizód” erősítette.

Az idegenek gazdasági integrációja nem ment zökkenők nélkül. A londoni takácsok például panaszkodtak rájuk, hogy elveszik előlük a piacot, és franciákat alkalmaznak. Cottret 19 panaszos levelet gyűjtött ki a céhek könyvtárából. Ezért aztán feltételekhez kötötték a céhtagságot, mesterré csak a bíróság egyetértésével lehetett lenni. A céhek nem idegengyűlöletből hadakoztak az idegenek ellen, hanem a privilégiumaikat féltették.

Az 1680-as években egyre többet vitáztak a lelkiismereti szabadságról és az angol társadalom politikai jövőjéről. John Locke például kizárta volna a katolikusokat és az ateistákat a társadalomból. Jonathan Swift pedig csak ügyes kézműveseket, vagy vagyonos embereket fogadott volna be az országba. A hivatalos egyházat leginkább a disszidentek veszélyeztették. Mit lehetett tenni? Az egyik lehetőség a „megértés” lett volna, azonban ez nem ment. A másik az „engedékenység” lehetett, amelyet II. Jakab alkalmazott, de ez a politika, főleg az anglikán egyház ellenállásán, megbukott, és hat hónappal később Jakabot lesöpörték a trónról. Végül 1689-ben a parlament Türelmi Rendeletet bocsátott ki. A parlament pedig vegyes intézmény volt, a főhatalmat „a király a parlamentben” gyakorolta. A Szentháromság tételét mindenkinek el kellett fogadnia. A rendelet a katolikusokkal éppen csak elnéző volt, az antitrinitáriusokra és szociniánusokra pedig nem terjedt ki.

Vajon voltak-e a menekültek között kémek, ahogyan sokan gyanították? Lehettek, hiszen XIV. Lajos titokban támogatta a Stuart királyokat. Pierre du Moulin adatokat szállított az angoloknak a francia hajóhadról, annak tüzerejéről. És viszont, Bonrepaus francia követ azon dolgozott, hogy a jó szak-

embereket visszacsábítsa Franciaországba, és valószínű, hogy kémhálózatot működtetett a menekültek között, bár ezt ma már nehéz bizonyítani.

A menekültek súlyos gondja volt a lojalitás. Hűséggel tartoztak az angol királynak. A XVII. század végétől azonban ezt a hűséget megingatta az angol–francia ellenségeskedés (az augsburgi liga háborúja, a spanyol és osztrák örökösödési háborúk, a hétéves háború, az amerikai függetlenségi és végül a napoleoni háborúk). A hugenották nem maradhattak hűek mindkét oldalhoz. Készerűen gondoltak volt hazájukra, de új hazájukban is érték őket sérelmek, vádak, például az 1683-as királyellenes „rozsházi összeesküvés” kapcsolatban.

A szegénység gondjait ekkor a kötelező befizetésekből, az egyházak, és az önkéntes adományozók jóvoltából tudták enyhíteni. Az adományokat szétosztó Francia Bizottságot, persze, hamarosan korrupcióval vádolták meg. A bizottság kimutatásából meg lehet tudni, hogy 1867–68-ban, egy év alatt 10 000 személynek nyújtottak támogatást. 1650-től pontos kettős könyvelést vezettek, és vigyáztak a bevétel–kiadás egyensúlyára. A ruhaosztáson túl komplikáltabb banki szerepet is vállalt az egyház: 6 százalékos kamatra kölcsönt adott, az ár-vák tanulását az örökségükből fedezte és részvényeket is vásárolt.

Az 1600-as években felmerült a remény, hogy a menekültek visszatérhetnek régi hazájukba. Az emberek a hazatérést tervezték. A ryswicki békekötés után ez lehetetlenné vált. Az évek múlásával aztán teret nyert a tolerancia, és valamiféle új-protestantizmus kezdett kialakulni. A kálvinizmus megváltoztatta a társadalmi életet: testvériességet, egyetértést hirdetett. Rosszallással nézte a táncot, a sörözést és más mulatozási alkalmakat, de nem követelt teljes elfordulást a világtól. Egyesek fontosabbnak tartották Kálvin társadalmát formáló intézkedéseit, mint a teológiai elveit. A kálvinizmus azonban egyszerű volt vallási és társadalmi jelenség; újrafogalmazta az ember kapcsolatát a társadalomhoz. Régi szokásokat törölt el és újakat vezetett be. A „polgárok demokráciája” – a világiak részvétele következtében – az egyházból indult ki. A lelkipásztorok mellett világiak látták el az egyházi feladatokat. Szerepük hasonló volt a rendőrségéhez. Megszabták, mi számít bűnnek. 1550 és 1700 között azonban jelentős szekularizáció ment végbe az emberek gondolkodásában. Az eretnekeket, boszorkányokat a racionalitás századában már nem üldözték. Valódi egységes erkölcsi rendet mégsem tudtak teremteni. A vallás és a politika (the Word and the Sword) összefonódott, de a teokráciát az idegen közösségek hevesen elutasították. Politikus férfiakból (hommes politiques) külön testületet létesítettek a rend betartatására. Szükségét érezték, hogy elválasszák az egyház spirituális és társadalmi szerepét. Bizonyos, hogy a reformáció elősegítette a társadalom szekularizációját.

A konzisztóriumok elítélték az egyházi áldás nélkül együtt élők párokat, bár feltételezhető, hogy ez számtalan esetben előfordult. A XVII. században nyilvánították megszentelt nappá a vasárnapot Angliában. A szigorú erkölcs nevében a puritánok még az utcát is megtisztították a ténfergőktől, táncoló, daloló, utca-színházat néző emberektől. Ezzel lassan megszűntették a közösségi életet.

Az idegenek beolvadását sok körülmény elősegítette. Kívülről már nem kaptak utánpótlást, a koronának pedig szándékában állt az idegen egyházak megszűntetése. Az anyagi juttatásokat megvonták tőlük, de megkönnyítették számukra az anglikánokkal kötött házasságokat. A hivatalos egyház gondnokai erőltették, hogy az idegenek is nekik fizessenek. Valójában a menekültek az anglikánok között állandó kísértés közepette éltek.

Összegezésül Cottret megállapítja, hogy az idegenek igyekeztek hasonlítani az angol társadalomhoz, ezért vették át a king-in-parliament rendszerét, vagy az 1698-as törvény elveit. Saját identitásukat azonban nem veszítették el. Időközben az angliai franciák és a kontinensen maradt hugenották vallása eltávolodott egymástól. Természetesen sok menekült egyik egyházhoz sem csatlakozott. Ezek az emberek állandóan költöztek, és hozzácsapódtak valamelyik szektához. A menekültek egyházát írott és íratlan szabályok tartották össze. A társadalmi kohézió legfőbb megjelenítője az úrvacsora-vétel volt, a legszörnyűbb kirekesztést pedig a kiátkozás jelentette. Az odatartozás érzését erősítette az adakozás, és a támogatásból való részesedés. Ez az együttműködési szellem távol volt attól a birtoklós (possessive) individualizmustól, amellyel a protestánsokat azonosítják, és az is hamis beállítás, hogy a reformáció burzsoá mozgalom volt, sőt a laissez-faire kezdetét jelentette. A menekült közösségek nem simultak bele a hivatalos egyházba, de soha nem váltak valódi disszenterékké sem. Állandóan a környezetükhöz való alkalmazkodás, illetve az önállóságuk elvesztése között kellett dönteniük. Egyébként minden kisebbségnek ez a sorsa, dilemmája.

A kötetet válogatott bibliográfia, és névmutató egészíti ki, és különösen értékesé teszi, hogy a szerző 9 korabeli dokumentumot közöl az 1550 és 1707 közötti évekből.

Bernard Cottret: *The Huguenots in England. Immigration and Settlement c. 1550–1700.* (A hugenották Angliában. Emigráció és letelepedés kb 1555–1700 között) Utószó: Emmanuel le Roy Ladurie, franciából angolra fordította Peregrine és Adriana Stevenson. Cambridge University Press – Editions de La Maison des Sciences de L’Homme, Cambridge–Párizs, 2009. 317 o.

Fodor Mihályné